

**Ковалик Лілія Володимирівна,
Усатий В'ячеслав Дмитрович**

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

РОЛЬ СЛОВНИКОВОЇ РОБОТИ В РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Комунікація – надзвичайно таємниче поняття – «поняття-мішок», - що вміщує в собі водночас всі предмети і події, що оточують нас: телеграфи та телебачення, автобуси та поїзди, і звичайно порозуміння не лише людей, а й тварин, які теж мають таку здатність. Незважаючи на те, що проблема комунікації була поставлена мислителями ще на початку ХХ ст., проте на сьогодні вона залишається маловивченою. Тому й тепер дослідження проблем сучасного суспільства та людини здійснюється з позицій комунікативної проблематики. Проблема комунікації, однієї з базових ознак людини, стала домінуючою.

На сучасному етапі оновлення структури та змісту початкової освіти традиційна методика навчання української мови потребує певної корекції в плані формування в молодших школярів комунікативно зорієнтованого мовлення. І хоча нові освітні документи орієнтують на розвиток комунікативного мовлення школярів, у науковій літературі обмаль публікацій, що стосуються цієї проблеми (С. Дубовик, А. Ляшкевич, О.Хорошковська). Не враховується також те, що до багатьох міських шкіл України приходять російськомовні першокласники. Крім того, результати досліджень показують, що: а) лише 55,2 % учителів правильно розуміють значення поняття "комунікативне мовлення"; б) більшість учителів не володіє на достатньому рівні методами й прийомами формування комунікативних умінь; в) систематична робота з розвитку комунікативного мовлення в початкових класах, починаючи з першого, майже не проводиться; г) учителі намагаються під час добукварного періоду навчання грамоти якнайшвидше сформулювати уявлення про речення, слово, звук, склад, наголос тощо, формуванню ж навичок українського мовлення не надається достатньої уваги, хоч більшість дітей російськомовна; д) уміння українського мовлення формується в учнів спонтанно, часто - шляхом виправлення вчителем помилок.

Саме тому основна увага педагога має зосереджуватися на мовленнєвій діяльності учнів на уроці. Одночасно повинно відбуватись і засвоєння мовного матеріалу, й формування комунікативних мовленнєвих умінь та навичок.

Комунікативні мовленнєві вміння як об'єкт вивчення являють собою складні психофізіологічні та інформаційно-діяльнісні явища [1: 5]. Зіставлення різних визначень комунікативних і мовленнєвих умінь дозволило зробити узагальнення: комунікативні мовленнєві вміння – це „здатність мовця забезпечити правильне застосування словесних і

невербальних засобів з метою ефективної взаємодії з учасниками акту спілкування” [2: 20]. Вченими визначено перелік комунікативно-мовленнєвих умінь, якими повинні оволодіти молодші школярі:

1) уміння ставити запитання, висловлюючи подив, сумнів, уточнення, здогадку, передбачення;

2) уміння констатувати, виражаючи погодження, підтвердження, судження, наслідок, посилення, обіцянку;

3) уміння заперечувати, висловлюючи відмову, заперечення, непогодження;

4) уміння спонукати до дії, висловлюючи прохання, запрошення, наказ, пропозицію, побажання [3: 76-77].

До цього слід додати основні комунікативні ознаки мовлення: правильність, чистота, точність, логічність, виразність, образність, доступність, дієвість, доцільність [4: 303]. Зазначені характеристики мовлення можна розглядати як лінгвістичну інтерпретацію типології комунікативних мовленнєвих умінь, яка ґрунтується на змістовому, композиційному та функціональному аспектах мовлення.

Важливу роль у збагаченні словника дітей має мова вчителя. Вона завжди є зразком для учнів, а тому й повинна бути не лише правильною щодо побудови, а й багатого, змістовною, різноманітною за своїм словниковим складом. Таким чином, мова вчителя — важливе джерело збагачення словника учня початкових класів.

Враховуючи цей фактор, ефективним є метод спостереження. Так, спостерігаючи за мовленням учителя, молодші школярі доходять висновку про залежність сили голосу від умов спілкування чи змісту висловлювання. Наприклад, повідомивши школярам, що кожне висловлювання оформляється певною силою голосу (голосно, напівголосно, тихо), учитель демонструє всі три варіанти на прикладі такого вірша:

Морська тиша

Тиша в морі... ледве-ледве

Колихає море хвилі;

Не колишуться од вітру

На човнах вітрила білі.

З тихим плескотом на берег

Рине хвилечка перлиста;

Править хтось малим човенцем,

В'ється стежечка злотиста.

Править хтось малим човенцем,

Стиха весла підіймає,

І здається, що з весельця

Щире золото спадає.

(Леся Українка)

З якою силою голосу, на вашу думку, треба читати цей вірш? Чому? (Тихо, бо у вірші говориться про тишу на морі).

На уроках української мови, читання діти ознайомлюються й з деякими не літературними, діалектними чи жаргонними словами, тому треба боротися з тим, щоб учні не засвоювали жаргонних слів, переконливо доводити їм, що цим псується, засмічується мова [5: 16].

Значне місце на уроках рідної мови відводиться вправам, які допомагають розширити й уточнити словник дітей. Значення невідомих слів, що трапляються в текстах, обов'язково слід пояснювати, формуючи в учнів відповідні уявлення й поняття. Також слід виробляти в школярів уміння добирати ті слова, якими можна найточніше, найяскравіше, образно висловити думку. З перших днів навчання дитини в школі необхідно повсякденно працювати над словом, пояснювати різні його значення, добирати синоніми, вводити слова в речення, виявляти синоніми в ілюстративному матеріалі і т. ін.

З цією метою необхідно використовувати такі види вправ:

- 1) вибір з тексту синонімів і групування їх у синонімічні ряди;
- 2) розташування синонімів за зростанням чи зменшенням міри якості.

Наприклад, розташувавши за збільшенням розмірів синоніми *маленький* і *крихітний*, діти зуміють правильно використати їх у реченні: *У траві метушилися маленькі цвіркуни й крихітні жучки;*

- 3) добір синонімів до запропонованого слова.

Наприклад, дібравши синоніми до слова *їжа* (*страва, корм, пожива*), учні мають з'ясувати, що *їжа* – це те, що їдять, *страва* – це варена їжа, *корм* – це їжа для тварин, а *пожива* – їжа для рослин. Після цього школярам можна запропонувати вставити в речення пропущені слова.

- 4) заміна слова в реченні синонімом.

Наприклад: 1. *Я дивився цікавий (захоплюючий) фільм.* 2. *Біля мишачої нірки причаїлася руда лисиця (хитрунка).* 3. *Діти сміялися (реготали) так, що було чути аж у сусідній кімнаті.*

- 5) вибір одного з поданих синонімів.

Наприклад, пропонуючи дітям вибрати найвлучніше слово для конкретного речення: *По лісовій стежині повільно ... старенька бабуся,* слід подати їм ряд синонімів: *ішла, крокувала, пленталась, чимчикувала, шкандибала.* В цьому випадку варто з'ясувати значеннєві відтінки кожного слова.

Програма з рідної мови для початкових класів передбачає вивчення й антонімів — слів, що мають протилежні значення (легкий — важкий, низький — високий, початок — кінець). Під час словникової роботи як один з методів пояснення нових чи незрозумілих слів використовується наведення протилежного слова. Рекомендуються такі вправи:

- 1) групування антонімів у пари. Школярам потрібно виписати пари слів з протилежним значенням (для ускладнення завдання можна включати й

так звані «зайві» слова). Наприклад: *білий, солодкий, сірий, молодий, кислий, гарячий, чорний, гострий, тупий, старий, холодний.*

2) добір антонімів до поданих слів:

зима - ...; південь - ...; день - ...; радість - ...

3) заміна антонімів у реченні:

Взимку рано смеркає. (Взимку пізно світає.) Антилова бігає швидко. (Черпаха ходить повільно.)

4) доповнення розпочатого речення словом з протилежним значенням:

Грудень рік кінчає, зиму... (починає).

З самого початку думай, який буде... (кінець).

Колос повний до землі гнеться, а ... (пустий) – угору пнеться.

5) добір антонімів до багатозначних слів:

свіжі новини – старі новини

свіжі яблука – консервовані яблука

свіжий хліб – черствий хліб

Молодші школярі практично ознайомлюються із багатозначними словами з підручників (легка сумка, легка задача, легка хода). Основний методичний прийом роботи над різними значеннями одного слова — це спостереження за ним у різних реченнях. Для цього використовуються тексти оповідань, які є в підручниках, а також спеціально дібрані тексти.

Одним із способів ознайомлення з багатозначністю слів є виконання вправ на вживання їх у прямому й переносному значенні:

1) пояснення прямого й переносного значення слів: *залізний цвях — залізна людина; солодкі цукерки — солодкі слова;*

2) добір із тексту слів з переносним значенням і вживання їх у прямому (*Хвилі грають — грають у м'яча*);

3) складання попарно речень зі словами, вжитими в прямому й переносному значенні: *гірка цибуля - гірка доля; тепла вода - тепла розмова.*

Молодшим школярам доступні елементи образної мови: епітети, метафори, порівняння (без уживання термінів).

Зацікавлене спостереження над мовою в художніх творах, добір образних слів викликають у дітей бажання опанувати словникове багатство мови.:

1) добір образних слів до предметів, зображених на ілюстрації до тексту;

2) додавання до певної частини речення порівняння: *міцний, як дуб; в нього очі, наче волошки в житі тощо [6: 76].*

Ще одним видом роботи є логічні вправи, що сприяють розвиткові мислення, збагачення й систематизації дитячого словника. Вони широко застосовуються в усіх початкових класах. Крім того, доцільно використовувати натуральні предмети й сюжетні малюнки, таблиці, картки зі словами чи зв'язним текстом.

Найпоширенішими є такі види словниково-логічних вправ:

- 1) групування слів – назв предметів за певною ознакою (вибери назви дерев, кущів);
- 2) розподіл слів – назв предметів на дві чи три групи (вибери спочатку назви свійських тварин, а потім диких);
- 3) називання предметів за вказаною ознакою (білий, солодкий – що це? білий, холодний – що це?);
- 4) зарахування назви предмета до того чи іншого роду (шафа – це що? вовк – це хто?);
- 5) вилучення зайвого слова з певної родової групи (визнач, яке слово зайве в цій групі: чайник, каструля, плита, миска);
- 6) визначення назви предмета (склянка – це посуд);
- 7) називання предметів конкретного роду (назви, яких ти знаєш птахів);
- 8) продовження ряду видових понять (які ще квіти ти знаєш?);
- 9) узагальнення на основі протиставлення чи виключення (туфлі – взуття, а пальто? Ластівка не риба. Кішка і курка – птахи?).

Виконуючи такі завдання, школярі навчаються елементарної класифікації (групування) слів, порівнювати предмети і явища, встановлювати на основі цього схожість і різницю між ними. Логічні вправи допомагають дітям правильно співвідносити родові й видові поняття, визначати правильний зв'язок між предметом і словом, яке позначає його.

Особливо велике значення для збагачення словникового запасу учнів мають вправи на словотворення, які формують навички словотворчого аналізу, а й починають розуміти залежність лексичного значення слова від його словотворчих елементів, усвідомлюють різноманітність, багатство засобів творення нових слів.

Програма з рідної мови [7] передбачає в кожному класі вивчення слів, вимову яких слід запам'ятати. До кожного з них доцільно мати малюнок і картку. Передусім слід показати й назвати зображення, пояснити лексичне значення цього слова, а потім зосередити на ньому увагу дітей. Можна запропонувати чітко повторити його хором, двом-трьом дітям – окремо. Потім учні складають з цим словом речення. Виучуване слово підкреслюють, далі записують до словничка, а вдома добирають малюнок. Застосовуючи картки з кольоровими зображеннями, вчитель має змогу викликати в дітей інтерес до навчання. Таким чином, словникова робота є одним з найефективніших засобів збагачення, уточнення, активізації й розвитку загалом мовлення школярів, підвищення їхньої грамотності. Якщо проводити її

систематично, цілеспрямовано й послідовно можна досягти хороших результатів.

Список використаної літератури

1. Калмикова Л. Психолінгвістичні і лінгвометодичні підходи до змісту мовленнєвих навичок і вмінь // Початкова школа. – 2003. – №5. – С. 5-7.
2. Сидор Е. Вправи для розвитку в учнів загальномовленнєвих, комуніка-тивних і творчих умінь // Початкова школа. – 2001. – №6. – С. 19-23.
3. Тактал М. Г. Формирование коммуникативно-речевых умений на текстовой основе // Південний архів (філологічні науки): Зб.наук.пр. – Херсон: ОДІ, 2000. – Вип. 10-11. – С. 75-81.
4. Иванова Р.О. Проблема формирования коммуникативно-речевых умений в истории методики преподавания русского языка // Педагогічні науки: Зб.наук.пр. – Херсон: Айлант, 2000. – Вип. XIII. – С.301-306.
5. Левченко Г. Г. Формування звуковимови в умовах місцевого говору // Поч. школа. – 1994. – №4. – С. 16-17.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
7. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2006.